

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**NATIONAL
SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1

HUKURI 2008

TIMARAKA: 80

NKARHI: 2 WA TIAWARA

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri na SWIYENGE SWINHARHU:

Xiyenge xa A xi na xivutiso xa 1 xa xikambelantwisiso.

Xiyenge xa B xi na xivutiso xa 2 xa nkatsakanyo/nkomiso wa ndzima.

Xiyenge xa C xi na swivutiso swimbirhi, xa 3.1 na xa 3.2, swa ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi.
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA NI XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana ni xin'wana.
4. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana ni xin'wana.
5. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonoka) u ri karhi u landzelela milawu ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

Vandzawulo leyi tirhanaka na nhlayo ya vanhu etikweni ra Afrika-Dzonga va vula leswaku nhlayo ya vana lava va tidlayaka yi ya yi ndlandlamuka siku na siku. Va kumbetela leswaku ku nga si hela lembe ra 2007 vana va kwalomu ka 5 000, lava nga hansi ka khume ra malembe va ta va va funyile buwa. Hi ku ya hi vona n'wana un'we ehenhla ka khumembirhi wa vana elembeni u xungetile ku tisunga. Leswi swi komba swinene leswaku a swi lavi ku mbambela leswaku vana va laha tikweni va na swiphiquo swo hambanahambana. Ku tisunga ka vana ku tisile nthlonthlo eka mitlawa yo hambanahambana laha tikweni.

Vantlawa wa *South African Depression and Anxiety Group* (Sadag) va hoxe xandla eka ku lavisisa xiphiquo lexi. Va tile na pfhumba ro lemukisa ku tisunga ka vana no kuma tindlela to papalata xiphiquo lexi. Pfhumba ra vona a ku ri ro lemukisa vadyondzisi, vadyondzi na vatswari hi swikombiso leswi kombaka loko n'wana a ri na xiphiquo no va a kombisa makungu yo tisunga. Xikongomelonkulu xa ntlawa lowu i ku lemukisa vadyondzi hi timhaka to tisunga ka vana, na ku hoxa xandla eka lava va tikombaka va lava ku pfuniwa. Va tsundzuxa vana hinkwavo leswaku loko vo twa mudyondzi kumbe munghana wa vona un'wana a tshembisa hambu ku ri ku xungeta ku tisunga va fanele ku hatla va ba mhalamhala.

Hi ku ya hi va nhlango wa Sadag, vana va tisunga hikwalaho ka swiphiquo swo hambanahambana. Swivangelo swin'wana i ndlala, madzolongwa ya le mindyangwini, ku dlayiwa ka vukati hi vatswari, ku tsandzeka ku humelela etidyondzweni kumbe vuvabyi byo kala byi nga tshunguleki.

Vulavisisi bya le yunivhesiti ya Kwazulu-Natal byi komba leswaku vavabyi lava hanyaka na Xitsongwatsongwana xa Nkayivetansawuto (XNN)-(HIV) hi vona lava talaka ku xungeta ku tidlaya.

Phurofesa Lourens Schlebuch wa yunivhesiti ya Natal hi un'wana loyi a nga endla vulavisisi byo tisunga ka vana laha Afrika-Dzonga. Yena u kumile leswaku, ku na nhlayo ya le xikarhi ka magiditsevu na magidinhungu ya lava hundzaka emisaveni hi ku tisunga lembe na lembe. Ku tisunga ku le ka xiyimo xa vunharhu eka tindlela to hundza emisaveni to ka ti nga ri ta ntumbuluko. U ri nhlayo ya le henhla yo tisunga yi humelela eka vana lava nga exikarhi ka khume na khumehungu wa malembe. U tlhele a vula na leswaku nhlayo ya le henhla ya lava amukeriweke eswibedhlele hikwalaho ko ringeta ku tisunga yi le ka vana.

Ku ya hi vulavisisi lebyi, ku tisunga ka vana ku vangwiwa hi swiyila leswi nga kona eka rixaka ro karhi ra vanhu, swiphiquo swa le miehlekotweni na swa le kaya. Vulavisisi bya yena byi komba leswaku, nhlayo ya lava va tisungaka yi le ka vana va Vantima hi xitalo loko ku pimanisiwa na tinxaka tin'wana. Swivangelo i mhaka yo vana vo tala va hanya ehansi ka ntshikelelo wo pfumala tindlela to yisa tidyondzo ta vona emahlweni, matshamelo no pfumaleka ka vuhlayiseki bya kahle emakaya. Xiphiquo lexi vangaka xiyimo lexi i ku kayivela ka mitirho no va va tsandzeka ku fikelela ku navela ka vona ka le vuton'wini.

Phurofesa Lourens u boxa tindlela to hambanahambana leti vana va ti tirhisaka loko va lava ku tisunga. Matisungele lawa ya talaka ku tirhisiwa hi xitalo hi lawa yo tiboha nkolo hi ntambhu, ya landzeriwa hi yo tibalesela hi xibalesa, ku hetelela yo tirhisa chefu leyi n'wana a yi dyaka hi xikongomelo xo tidlaya. Van'wana vana va tirhisa swo fana na maphilisi ya vutshunguri lawa va ma nwaka hi ndlela yo tlurisa mpimo.

Ku tisunga ka vana ku nga ha papalateka loko ho kota ku lemuka swin'wana swa leswi vana va talaka ku swi endla. Hi nga ha xiyaxiya n'wana loyi a tikombaka a khunguvanyekile, loyi a tikombaka a pfumala ntsako kumbe ku rhula. Swin'wana swikombiso swi le ka matirhelo ya n'wana ya le xikolweni, ngopfungopfu loko ya tikomba ya karhi ya ya ehansi nkarhi na nkarhi. Vadyondzisi va nga xiyaxiya na n'wana wo rhandza ku tshama a etlele hi nkarhi wo dyondza. Vatswari va nga swi lemuka hi ku vona n'wana loko a nga tali ku khudzehela, kumbe a va n'wana loyi a tikombaka a nga ri na ku navela ka swakudya no va a hohloka miri.

Loko swiyimo leswi swi ta va swi xiyiwile, swi lava leswaku n'wana a hatla a yisiwa eka lava thwaseleke tidyondzo ta miehleketo. Vana lava va fanele ku tshineleriwa mikarhi hinkwayo. Hina vaakatiko hi nga swi kota ku lwa na mhaka yo tisunga loko ho kota ku pfuna no khutaza vana ku va va amukela swiyimo swo hambanahambana. Vana i vumundzuku bya tiko rerhu handle ka vona tiko ra hina a ri nga vi na vumundzuku.

SWIVUTISO:

- 1.1 Hi wihi ntolovelu lowu nga kona laha tikweni lowu hungutaka nhlayo ya vana? (2)
- 1.2 Boxa mihlangano YIMBIRHI leyi pfunetaka ku lemukisa vaakatiko hi ntolovelu lowu u wu vuleke laha henhla. (2)
- 1.3 Boxa tindlela TINHARHU leti vana va talaka ku ti tirhisa loko va lava ku tidlaya. (3)
- 1.4 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona** u tlhela u seketela nhlamulo ya wena:
 - 1.4.1 Vana va kwalomu ka makumembirhi wa malembe va tala ku tisunga. (2)
 - 1.4.2 Ku va munhu a ticukumetela exiporweni xa xitimela kutani xi n'wi kandziyela a fa a hi ku tisunga. (2)
- 1.5 Komba ku yelana na ku hambana ka leswi endlaka leswaku vana va tisunga ku ya hi vulavisisi lebyi endlaweke hi lava boxiweke eka xitshuriwa lexi. (8)
- 1.6 U vona onge i yini lexi tiseke ntlhontlho eka mitlawa yo hambanahambana ku endla vulavisisi hi mhaka leyi ku vulavuriwaka hi yona eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.7 Mutsari u vula yini loko a ku: "va fanele ku ba mhalamhala"? (2)

- 1.8 Xana swi fanerile leswaku vana lava nga ni swiphiqu va tisunga ke? Seketela nhlamulo ya wena u ri karhi u kongomisa eka xitshuriwa lexi nga laha henhla. (3)
- 1.9 Hi yihi dyondzo leyikulu leyi hi yi kumaka hi ku hlaya xitshuriwa lexi nga laha henhla? (2)
- 1.10 Hikwalaho ka yini ku hela ka vukati bya vatswari swi tisela vana miehleketo yo tisunga? (2)

[30]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30****XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA****XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka, kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini ya le xikarhi ka 60 na 70. U nga onhi mongo wa xona:

Ku dzaha fole swi hundzuka ntolovelo wa vutomi bya munhu hikuva a swi olovi ku ri tshika. Vanhu va rivala leswaku fole ri vangelana mavabyi. Mavabyi lawa ya hela ya vutla vutomi bya munhu. Mfumo wu kale wu teka goza ra ku yirisa ku dzahiwa ka fole eka tindhawu leti ti tirhisiwaka hi mani na mani. Leswi swi vangwiwa hi mhaka ya leswaku loko munhu un'we a dzaha sigarete yin'we a tshame na tsevu wa vanhu, hinkwavo va ta hetelela va hefemurile musi wa fole leriyani. Vanhu lavan'wana va khumbeka hikuva va ta khomiwa hi mavabyi yo karhi. Loko munhu a kumeka a dzaha fole eka tindhawu leti ti tirhisiwaka hi mani na mani a nga rihisiwa ndziho wukulu hikuva u vangela na vanhu lava nga dzahiki mavabyi. Tindhawu tin'wana va ti avanyisa hi matshamelo, ku va na ndhawu ya lavo dzaha ni ndhawu ya lava nga dzahiki.

Fole ra onha swinene emirini wa munhu. Ri hlasela mahahu ya hlakala munhu a nga ha koti ku hefemula hi mfanelo. Leswi swi nga vangela munhu vuvabyi bya rifuva swi tlhela swi komisa vutomi bya yena. Fole ri tlhela ri onhela vamanana lava nga vayimani hikuva va nga veleka vana vo ka va nga ri kahle hikokwalaho ko dzaha kumbe ku hefemula musi wa fole. Fole ri vanga na vuvabyi bya mfukuzani.

Vantshwa vo tala va kuma ku dzaha fole ku ri bombo ra xiyimo xa le henhla. Van'wana va vona va tsandzeka ku tikhoma hambi va ri exikolweni, hikokwalaho ka ntolovelo lowo biha. Hi mikarhi yo wisa va ya va ya tumbela eswihambukelweni va ya dzaha, va rivala leswaku va le ku ticeleleni ka masirha hi voxé. Leswi swi va fikisa eka xiyimo xa ku mila rintihó ro leha, va hamba va yivela vatswari va vona mali, va ta kota ku eneta ntolovelo wa vona. Hambileswi fole ri vitanaka a va tshiki ku ri xava.

Mfumo wu tlhele wu teka goza ro herisa swinavetiso hinkwaswo leswi vulavulaka hi fole, hi ku ringeta ku hunguta xiyimo xa madzahelo. Kambe swi tikomba ku nga ri na nhlanga leyi humaka ngati. Bokisi ra fole na rona ri komba kahle leswaku fole a ri kahle eka rihanyu ra munhu. Munhu u xava fole a ri karhi ra swi tiva leswaku wa tionhela eka rihanyu.

Vanhu hi nga tiendleni van'waninginingi-makala-tindleve eka ndzemukiso lowu wa ku dzaha fole. Holobye wa timali wa tiko ra Afrika-Dzonga loko a tivisa mpimanyeto wa timali ta tiko, lembe ni lembe u tlakusa nxavo wa fole swi vonaka no tlhela swi twala kahle. Leri hi rin'wana pfhumba ro hunguta madzahelo ya fole eka vaakatiko.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVO RIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

XIVUTISO XA 3.1

Hlaya ndzima leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona:

I khombo ku va vana va tswala vana

Nhlayo ya tithugamama leti kumaka vana yi ya yi tlakuka swinene etikweni ra Afrika-Dzonga. Xivangelo ku nga va leswi mfumo wu phakelaka mali ya mpfuneto. Va rivala leswaku swimalana leswi mfumo wu va nyikaka swa yima loko se n'wana a ri ehenhla ka malembe ya khumemune, kasi hi wona nkarhi lowu vutomi byi tikaka swinene. Tintombi leti dyaka ti fihlula ti ringeta hi matimba ku papalata xiphiko lexi, kambe a ti tati xandla. Vanyingi va languta vutomi bya namuntlha, va tsutsumela mafehlefehle ya nkarhinyana. Va tinghenisa eka swidzidziharisi ni swipyopyi, kutani va wela ekhombyeni ro ya eka swa masangu va nga tiyimiselangi. Endzhaku ntombi yi tikuma se yi tlakurile n'wana la nga hava tatana. Xivangelo ku ri leswi majaha ya lakatsaka tilo loko ya vona swilo swi bihile. U ta kuma n'wana wa vanhu a kayakaya ni n'wana a ri yexe. Eka nkarhi lowu hi kona ntombi yi lemukaka leswaku ku yingisa swi tlula magandzelo. Khombo rin'wana i ku va ntombi yi kuma n'wana ya ha ri yitsongo swinene, miri wa yona wu nga si kula ku ringanela kutani yi hluleka ku tiyisela swiphiko swa vuntswedyana, kasi hi tlhelo ku laveka vutihlamuleri lebyikulu eka ku hlayisa ricece. Hikwalaho ka ku va miri wu nga si kula ku ringanela, tithugamama to tala ti sindziseka ku kuma n'wana hi vuhandzuri, hambiloko nkarhi wo veleka wu nga si fika. N'wana wa kona na yena u tala ku va ni swiphiko swa rihanyu leswi talaka ku ka swi nga ahluleki vutomi bya yena hinkwabyo. Van'wana vana lava pfumalaka nkateko, a va kali va tlhaveriwa hi dyambu niswitsanana, kasi **van'wana** va fa va nga si hanya tiawara to nyawula. Xiphiko xin'wana hileswi mana wa n'wana a talaka ku hlangana na ntshikelelo wa miehleketo ni wa miri, lowu xungetaka rihanyu ra yena ni ra n'wana wakwe.

SWIVUTISO

3.1.1 Nyika nhlamuselo ya ntlangiso wa marito lowu nge: '**vana va tswala vana**'. (2)

- 3.1.2 Nyika ku hambana ka tinhlamuselo loku rito **'swimalana'** ri ku tisaka eka swivulwa leswi landzelaka:
- (a) Va rivala leswaku **swimalana** leswi mfumo wu swi nyikaka swa yima loko se n'wana a kurile. (2)
- (b) Ntombi yi boheka ku sungula xibindzwana leswaku yi tikumela **swimalana**. (2)
- 3.1.3 Nyika ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
- Van'wana vana lava pfumalaka nkateko, a va kali va **tlhaveriwa** hi dyambu. (1)
- 3.1.4 Hlawula nhlamulo YIN'WE leyi yi nga yona eka leti ti nga endzeni ka swiangi.
- Loko ntombi yi dya yi fihlula (**hiloko/hi loko**) yi ehleketa hi vukheta hi vumundzuku bya yona. (1)
- 3.1.5 Xiya swivulwa leswi landzelaka, kutani u kombisa ku hambana ka swona ku ya hilaha marito lama tikisiweke ma tirhisiweke hakona:
- (a) Nhlayo ya tithugamama leti kumaka vana yi ya yi tlakuka **swinene**. (2)
- (b) Leswi endliwaka hi tintombi tin'wana swo papalata xiphiko xo kuma vana va ha ri vatsongo i **swinene**. (2)
- 3.1.6 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
- Eka nkarhi lowu hi kona ntombi yi lemukaka leswaku **ku yingisa swi tlula magandzelo**. (2)
- 3.1.7 Eka xivulwa lexi: "Va rivala leswaku swimalana leswi mfumo wu va nyikaka swa **yima** loko se n'wana a ri ehenhla ka malembe ya khumemune" rito **'yima'** ri nyika nhlamuselo ya leswaku swimalana a swa ha nyikiwi/humesiwi.
- Xana rito **'yima'** eka xivulwa lexi landzelaka ri nyika nhlamuselo yihi?
- Tithugamama tin'wana ti tibohile ku **yima** eka ku tirhisa swidzidziharisi leswaku ti ta va ni vumundzuku lebyinene. (2)
- 3.1.8 Tirhisa xisasi ematshan'weni ya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
- Van'wana va **fa** va nga si hanya tiawara to nyawula. (1)
- 3.1.9 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
- Miri wa ntombi wu va wu nga si kula ku ringanela wu **hluleka** ku tiyisela swiphiko swa vuntswedzana. (1)

- 3.1.10 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka vunyingi:
Endzhaku ntombi yi tikuma se yi tlakurile n'wana la nga hava tatana. (2)
- 3.1.11 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi rito leri tikisiweke.
Ntombi yi tlakurile **n'wana** la nga hava tatana. (1)
- 3.1.12 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nanzulo:
Tintombi leti dyaka ti fihlula ti ringeta hi matimba ku papalata xiphiko lexi. (1)
- 3.1.13 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
Xivangelo ku ri leswi majaha ya **lakatsaka tilo** loko ya vona swilo swi bihile. (2)
- 3.1.14 Nyika nkomiso wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka.
Hambiloko **Tatana** Risenga a laya ntombi ya yena, a yi n'wi yingisi. (1)

XIVUTISO XA 3.2

Xiya atikili leyi landzelaka ya magazini, kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka yona:

TINDLOPFU

Vadlayi va ntumbuluko entangeni
wa swiharhi **wa Kruger**

[Xifaniso lexi xi huma eka Magazini ya *Skyways* ya Ndzati 2007]

Va tele vadlayi va ntumbuluko hi ku angarhela, kambe loko swi ta eka ku wisetela mirhi entangeni wa swiharhi wa Kruger rintoho ri kombetela tindlopfu. Leswi swi vula leswaku loko ku nga mili kumbe ku byariwa mirhi yin'wana, ku ta va ku ri hava mirhi eka malembenyana lama taka. Xiphiqu hileswaku swiharhi leswi hanyaka hi matluka ya mirhi se swi ta dlayiwa hi ndlala. Tlhandlakambirhi, ku ta va ku ri hava mindzhuti leyi swiharhi swi nga ta vundza eka yona loko dyambu ri hisa.

- 3.2.1 Hikwalaho ka yini rito 'tindlopfu' eka nhlokomhaka ya atikili leyi ri tsariwile hi maletetere lamakulu ni sayizi ya fonto yo hundza ya marito hinkwawo? (4)
- 3.2.2 Tsavula xivulwa eka atikili lexi kombisaka mboyamelotlhelorin'we loko swi ta eka vawiseteri va mirhi. (1)
- 3.2.3 Hi kwihi ku yelana loku ku nga kona eka hungu ra atikili leyi ni xifaniso ke? (2)
- 3.2.4 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena. (4)
- Mutsari wa atikili leyi u languta mhaka hi tihlo rin'we. (4)

3.2.5 Xana u titwisa ku yini loko u hlaya atikili leyi? Seketela nhlamulo ya wena. (4)
[40]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40

NTSENGO WA TIMARAKA: 80